

Мартинчук І.І.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ВИДАВНИЧА СПРАВА МОВАМИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ДОНБАСУ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ

У статті робиться комплексний аналіз пріоритетних напрямів, досягнень і прорахунків видавничої справи мовами національних меншин Донбасу в контексті більшовицької політики коренізації. На великому фактичному матеріалі розкриваються завдання і зміст видавничої діяльності мовами національних меншин Донбасу в 20–30-ті роки ХХ ст. Першочерговим завданням друкованих засобів інформації визначається проведення політичного виховання, формування радянської свідомості в поліетнічному середовищі, перш за все серед молоді. Книга й друковані видання стають важливим складником національно-культурного будівництва, ідеологічною зброєю у вихованні активних громадян. Без сумніву, у 1920-х – на початку 1930-х років видавнича діяльність, збільшення друкованих видань мовами національних меншин сприяли піднесенню культурного життя, а літературні гуртки при видавництвах стають осередками відродження національної мови, сприяють зростанню нової когорти національних митців. Незважаючи на значні перекручування, політизацію культурно-освітніх процесів, проведену роботу можна оцінити як закладку фундаменту подальших культурних перетворень у регіоні, зростання соціально-політичної активності населення.

У дослідженні робиться висновок щодо дійсного потенціалу, позитивних можливостей і реальних наслідків видавничої діяльності в контексті політики коренізації, ступеня її відповідності інтересам національних меншин на певному етапі та в плані перспективи. Ми вважаємо, що головною ознакою діяльності видавництва була їхня надмірна політизованість, встановлення обмежень самодіяльності. Більшовики не мають наміру відпускати національно-демократичний рух і поступово підпорядковують його вузькокласовим інтересам. Суцільна політизація, обмеження самодіяльності, ігнорування національних традицій призводять до деформації духовного життя, розширення прірви між офіційною владою і національними меншинами.

Ключові слова: коренізація, національні меншини, видавнича справа, національна культура, Донбас.

Постановка проблеми. Сучасне державне будівництво в Україні ґрунтується на сприянні національно-культурному й духовному розвитку не тільки титульної нації, а й національних меншин. Актуальність проблеми полягає в необхідності переосмислення радянської політики коренізації, що охоплює 1923–1933 роки, протиріччя її мети, змісту і засобів проведення задля «очищення» від політичної та ідеологічної заангажованості, ступеня її відповідності інтересам національних меншин на певному етапі і в плані перспективи. Такий підхід сприятиме відповідальному ставленню до минулого країни й позитивно сприятиме поширенню толерантності в поліетнічному суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження впливу соціально-політичних процесів 1920–1930-х років, зокрема радянської політики коренізації, на долі національних меншин представлено досить широко. У наукових розроб-

ках сучасних авторів стан видавничої діяльності, вплив друкованої преси на активізацію процесів коренізації, регіональний аспект проблеми посідають значне місце. Серед останніх виділимо дослідження Л.Д. Якубової [15; 16], К.М. Ульянової [9], М.Т. Андрійчука [1], О.А. Коляструк [4] та інших учених. Автори як висвітлюють загальні питання місця видавничої справи УСРР в контексті політики коренізації, так і здійснюють аналіз розвитку, змістового наповнення друкованої літератури, часописів мовами національних меншин.

Наукову перспективність обраної проблеми підтверджують висновки, зроблені в наукових доробках українських науковців. Спираючись на історичні джерела, більшість авторів констатує наявність потужного етнокультурного тиску з боку радянської влади не тільки на національні меншини, а й чисельно домінуючу групу Донбасу – українців [16, с. 55]. Тим більше актуальним постає визначення ролі друкованої про-

дукції на асиміляційні процеси в поліетнічному середовищі Східної України. Проте комплексних досліджень щодо видавничої справи мовами національних меншин Донбасу в контексті коренізації немає, що й зумовило вибір теми дослідження.

Джерельну базу дослідження становлять документи центральних і місцевих органів комуністичної партії, Центрального комітету національних меншин (далі – ЦКНМ), зокрема, щодо втілення політики коренізації, діловодна документація органів центральної і місцевої влади (протоколи, доповіді, звіти, листування). Неопублікована частина залучених джерел зберігається у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО) та Державного архіву Донецької області (далі – ДАДО).

Постановка завдання. Метою статті є об'єктивне вивчення системи роботи партійно-радянської преси мовами національних меншин на впровадження політики коренізації, її впливу на розгортання національно-культурного піднесення 1920-х – початку 1930-х років. Утім, основну увагу зосереджено на визначенні пріоритетних напрямів, досягнень і прорахунків видавничої справи серед національних меншин Донбасу.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку 1921 року задля об'єднання всієї політико-освітньої та агітаційно-пропагандистської роботи в країні створили Головний комітет політичної освіти. На X З'їзді КП(б)У визначили завдання місцевих комітетів: «Центр тягаря Головополітосвіти та його місцевих органів повинен складатися з агітпропагандистської роботи серед безпартійних мас та їхньої культурної освіти» [6, с. 398]. Потреба в роз'ясненні політики радянської влади викликала до життя створення відділів агітації та пропаганди безпосередньо на місцях, при губкомках та окружках КП(б)У. До складу відділів агітпропу входили підвідділи з роботи з національними меншинами, першочергові завдання яких змінювалися відповідно до політичної ситуації та потреб більшовицької партії. Серед нагальних завдань періоду 1919–1921 років була «підготовка агітаторів, ідейних політичних працівників, червоних офіцерів із загальної національної маси, які безжалісно розправлялися б із залишками прихильників старого ладу» [3, арк. 11–12].

Робота з формування системи національних агітаційних підвідділів проводиться швидкими темпами. До другої половини травня 1921 року

при відділі агітації і пропаганди Донецького губкому партії були укомплектовані й почали діяти 8 національних підвідділів: єврейський, латиський, грецький при Маріупольському повіткомі партії; польський, татарський, чеський та словацький при Таганрозькому повіткомі партії [14, арк. 1, 3–4, 6–8].

Проведення культурно-масової роботи серед національних меншин регіону зіткнулося зі значними труднощами, насамперед мовного характеру. Природно, що першочерговим завданням культмасової роботи стає подолання неписьменності, але для кожної національної меншини виокремилися внутрішні мотиви та перешкоди.

Найбільша кількість неписьменних виявилася серед татарського населення, агітаційна робота серед яких унаслідок браку абетки рідною мовою проводилася російською. У 1924 році тільки 950 татар були учнями лікнепівських курсів, тоді як із 10 тисяч робітників татарської національності 90 % залишалися неписьменними [7, с. 81–82]. Щодо змісту наявної літератури, вона мала суто агітаційний характер і була спрямована на політичне виховання татарського населення. При рудниках і шахтах Донбасу, де працювали робітники-татари, організувалися пересувні бібліотеки з російськомовним персоналом. Під час комплектації бібліотечного фонду керівництво наполягало на збільшенні кількості книжок політичного змісту [8, с. 137]. Крім того, безперервне переміщення татарського населення, брак підготовлених національних кадрів, відсутність навчальної літератури тюрко-татарською мовою призводили до непорозуміння і небажання татар займатись освітою.

Якщо в містах і селищах працювали пересувні бібліотеки, що налічували кілька сотень видань, у селах організувати культурно-освітню роботу було набагато складніше.

У найскрутнішому становищі опинилися німецька та грецька національні меншини регіону, які здебільшого були селянами. Слабка матеріальна база, низький рівень підготовки фахівців, які не розуміли національних особливостей, брак зв'язків між центром і місцевими відділами стають причинами необізнаності населення щодо наявності друкованих видань рідною мовою. За даними Сталінського окрвідділу, на 1926 рік один друкований примірник німецькою мовою розраховувався на 4 родини, грецькою – на 8–9 родин, татарською – на 2–3 родини [10, арк. 40]. Під час обстеження Артемівського та Маріупольського округів укотре зробили висновки про незадовіль-

ний стан культурно-масової роботи, практичну відсутність друкованих видань національними мовами. Типовим для того часу є приклад Олександрівської сільської ради Артемівського округу. «Колоністи села Голубівка дізнавшись, що Азарівська сільська рада отримала один примірник газети «Гаммер унд Перлюг» німецькою мовою, звернулися туди з проханням надати можливість ознайомитися з нею. Прочитавши і обговоривши її на сході, повернули назад» [13, арк. 4].

Але навіть наявна друкована продукція розходилася доволі погано. Розглядаючи причини уповільнення роботи, дослідник М. Андрійчук наголошує, що серед головних є недостатній рівень реклами національної книги. «Реклама не розміщувалась у періодиці етнічних меншин, майже не випускалися каталоги видань національних меншин. Якщо ж такі каталоги зрідка й виходили у світ, то зазвичай без перекладу на українську чи російську мову (наприклад, у 1928 році вийшов каталог єврейських видань, видрукований лише єврейською мовою), що ускладнювало роботу з поширення національної книги працівникам книгарень і бібліотек. Тільки єврейське видавництво «Культур-Ліга» випустило каталог єврейської книги в перекладі на українську мову, але він мав обмежений тираж» [1, с. 125–126].

З метою поліпшення ситуації в другій половині 1920-х років в Україні створювалися нові національні видавництва й активніше працювали вже наявні, серед них – «Культур-Ліга» (єврейською), «Трибуна на Україні» (польською), проводилися «місячники активного поширення нацменкнижки». Дослідники звертають увагу на значне збільшення «місячників» на початку 1930-х років. Зокрема, М. Андрійчук робить висновок, що, окрім активізації діяльності книгарень із поширення літератури для меншин, пропозицій щодо створення національних книгарень і відповідних відділів у книгарнях, пропонувалося під час місячника провести широку кампанію масового поширення індивідуальних бібліотечок національних меншин. Особлива увага зверталася на комплектування цих бібліотечок. Видання мали бути не тільки певною мовою, але й різножанровими – книжки з різних політично-культурних, господарсько-економічних питань, наукова книга та «витримана ідеологічно цінна художня література» [1, с. 126]. За поширенням книжкових видань для етнічних меншин встановлювався контроль, який здійснювали обласні бази Вукопспілки.

Протягом 1920-х років питання випуску книжкової продукції для національних меншин

України стояло дуже гостро. У 1927/28 бюджетному році тираж книжок українською мовою (за назвами) збільшився на 8,4 % (порівняно з 1925/26 бюджетним роком), мовами ж національних меншин скоротився на 0,7 % і становив тільки 3,4 % загальної кількості друкованої продукції [11, арк. 84]. Незадовільний стан видавництва літератури національними мовами не поліпшився й після зростання темпів роботи видавництв узагалі. Випуск підручників національними мовами за той же бюджетний рік наклад становив лише 6,7 %. Цього було обмаль, зважаючи на те, що старих підручників майже не залишилося, тим більше, вони не відповідали вимогам радянської системи освіти.

На незадовільне постачання друкованої літератури національними мовами впливали й хиби поліграфічної бази. У 1924/25 бюджетному році випуск літератури національними мовами становив 1017 друкованих аркушів, а українською – 3795. У 1925/26 бюджетному році видання літератури національними мовами збільшилося до 1273, а українською мовою до 7505 друкованих аркушів [2, с. 30–31]. Це змусило українську філію збільшити свій видавничий план періодичних видань у 1928/29 бюджетному році на 300 % щодо кількості друкованих аркушів порівняно з попереднім роком і довести його до 1624 друкованих аркушів, або 10,32 тис. відбитків. На червень 1929 року було надруковано 1765 аркушів єврейською, польською, німецькою, болгарською, російською та чеською мовами, що порівняно з випуском продукції в 1926/27 бюджетному році збільшилося на 380 %. Незважаючи на це, періодичними виданнями було охоплено тільки 15 % німецького, 6,5 % єврейського, 1,5 % польського населення країни. Головними перешкодами збільшення накладу друкованої літератури національними мовами, за словами завідувача Всеукраїнської філії Центридаву А.Б. Глинського, були брак належної поліграфічної бази, неорганізованість замовлень із місць, погана робота сільських рад [2, с. 31].

З огляду на важливість проведення агітаційної роботи серед національної молоді окремим, не менш важливим, напрямом видавничої справи стає видання підручників для національних шкіл і періодики. Грецькою мовою навчальна література постачалася Ростовським видавництвом «Неа Зоі», татарською мовою постачання книжкової продукції проводилося державним видавництвом Кримської АРСР. Крім національних, справою постачання навчальної книжкової продукції мовами національних меншин упродовж 1920-х років займалось

Державне видавництво України, навчальну літературу і періодичні видання з 1926 року починає видавати Всеукраїнська філія Центрального видавництва народів СРСР. Для постачання друкованої продукції для греко-єллінів і греко-татар України в Маріуполі було відкрито грецьке національне видавництво (1930).

Початок 1930-х років стає переломним для видавничої справи. У 1930 році виходить друком низка періодичних видань мовами національних меншин. Загальний тираж поліграфічної продукції збільшився за рік із 7 425 тис. (1929) до 10 694 тис. (1930). Це стало можливим через отримання дотацій на періодичні видання, запровадження фінансової дисципліни та контролю над видатками, що, відповідно, оздоровило баланс Центрвидаву [12, арк. 10].

Зауважимо, що значна кількість періодики національних меншин виходила у видавництвах. Зокрема, Центрвидав випускав періодичні видання для єврейської, німецької, польської, болгарської, татарської національної меншин. У 1930 році у видавництві виходили 24 видання (6 – єврейською, 6 – німецькою, 4 – польською, 2 – болгарською, 6 – тюрко-татарською мовами). Наведені в таблиці дані свідчать про цільову аудиторію державного замовлення національних

видавництв. Для прикладу, серед часописів національними мовами 4 мали спрямування на робітничу аудиторію, 5 – для колгоспників, 9 – для молодіжної та дитячої аудиторії. Загалом преса національних меншин насамперед була покликана боротися з будь-якими плеканнями ознак національної ідентичності, головну увагу приділяти висвітленню питань суспільно-політичного життя республіки, національно-культурного будівництва, проведенню антирелігійної пропаганди.

Після вивчення мовного питання щодо грецького населення Донбасу і проведення мовної реформи з 1929/30 бюджетного року починається видання літератури греко-єллінською та греко-татарською мовами. Ростовське грецьке видавництво стає першою видавничою базою та осередком творчої діяльності молодих грецьких літераторів. Грецька секція Асоціації пролетарських письменників видавала літературні альманахи грецькою мовою «Нео Зої» («Нове життя»), «Філологікон главахдаеман» («Літературна зоря»). З видавництвом співпрацювали знамі літератори, провідники національної мови та культури: поет Янніс Канонідіс (Ерістеас), перекладач і знавець понтійської та грецької димотичної мови Фемістокл Гріоріадіс, Костянтин Тархарас (Канонідіс), поет Іраклій Георгіадіста та інші.

Таблиця 1

Перелік видань національними мовами (1930 р.)

Мова видання	Назва видання	Періодичність видання
Єврейська	Дер Штерн (Зірка)	Щоденно
	Дас Соціалістіше дорф (Соціалістичне село)	12 номерів/місяць
	Юнге Гвардіе	8 номерів/місяць
	Зай Грейт (Будь готов)	4 номери/місяць
	Гезунт ун Арбет (Здоров'я і праця)	4 номери/місяць
	Дер Юнгер Шлогер (Молодий ударник)	4 номери/місяць
Німецька	Дас Нойе Дорф (Нове село)	12 номерів/місяць
	Юнгентурм	8 номерів/місяць
	Нойланд (антиреліг. часопис)	2 номери/місяць
	Ді Тромпете (піонерс. часопис)	2 номери/місяць
	Комун. Ерціунг (ком. виховання)	1 номер/місяць
Штурлегириг (літ. часопис)	1 номер/місяць	
Польська	Серп	12 номерів/місяць
	Бондзь Готув	2 номери/місяць
	Глос молодежи	8 номерів/місяць
	Порадник освітвий	2 номери/місяць
Болгарська	Колективіст	7 номерів/місяць
	Бді Готов	2 номери/місяць
Татарська	Ешче (робітн. газета)	3 номери/тиждень
	Ігенчеляр (сел. газета)	2 номери/місяць
	Фен Ен Дін (антирел. часопис)	2 номери/місяць
	Маріф Ешчесе (наук-сусп., пед. часопис)	10 номерів/рік
	Уктябрь баласи (дит. часопис)	1 номер/місяць
	Ударніклар (молодіж. часопис)	1 номер/місяць

Джерело: складено за ЦДАВО України. Ф. 413. Оп. 1, Спр. 376. Арк. 13; Спр. 482. Арк. 3; Спр. 555. Арк. 7; Спр. 562. Арк. 12.

Друге поліграфічне базю відкрили в Маріуполі. На її базі до 1933 року Українське державне видавництво друкувало художню й політичну літературу румейською мовою. У маріупольському видавництві в різні роки також виходили друком збірки віршів грецьких поетів. У кінці 1933 року було створено Донецьке обласне грецьке видавництво, куди передали поліграфічну базу для типографії. З 1933-го по 1937 рік, крім газет, виходили літературний альманах «Флогомінітрес спітес» («Іскри, що віщують полум'я»), потім «Неотіда» («Юність», якої до 1937 року вийшло 5 номерів), дитячий журнал «Неос махітіс» («Юний технік»), пізніше «Піонерос» [5, с. 172].

Без сумніву, періодичні видання національними мовами сприймалися як знаряддя національно-культурного будівництва, проводили пошук нових форм і засобів агітаційної роботи, передусім серед дитячих колективів та юнацтва. Незважаючи на значні перекручування, політизацію національно-культурних процесів, проведену роботу можна оцінити як закладку фундаменту подальших культурних перетворень у регіоні, підвищення грамотності, насамперед політичної. Втім, успіх видавничої справи національних меншин на Донбасі тривав недовго. Асиміляційні процеси, розпочаті ще до революції, у період коренізації тільки поширилися, а на початку 1930-х років отримали своє логічне завершення.

Висновки. Розглянувши видавничу діяльність мовами національних меншин Донбасу,

можна зробити певні висновки про пріоритети, змістове навантаження їхньої діяльності. Ми вважаємо, що головною ознакою видавничої справи була їхня надмірна політизованість, встановлення обмежень самодіяльності. Зумовлено це насамперед специфічними завданнями та засобами діяльності відділів агітації й пропаганди при губернських та окружних комітетах КП(б)У, які й встановлювали правила політичної гри. Першочерговим завданням видавничої справи визначається проведення політичного виховання, формування радянської свідомості в поліетнічному середовищі, перш за все серед молоді. Книга й друковані видання стають важливим складником національно-культурного будівництва, ідеологічною зброєю у вихованні активних громадян. Загалом політика радянського керівництва в національному питанні була досить суперечливою. Здійснення політики коренізації було виправданим з економічного, соціально-політичного поглядів, тому що ставало основою для гармонізації міжетнічних стосунків, а також виходу країни зі стану глибокої політичної кризи. Але з перших кроків вона виявила чимало теоретичних і практичних прорахунків. Суцільна політизація соціально-культурного життя, обмеження самодіяльності, ігнорування особливостей національної мови та культури призвели до деформації духовного життя, розширення прірви між офіційною владою та етнічними групами населення.

Список літератури:

1. Андрийчук М.Т. Організація видавничої справи національних меншин у підрадянській Україні (20-ті – початок 30-х рр. XX ст.). *Технологія і техніка друкарства*. 2014. № 3 (45). С. 120–133. URL: <http://tdruk.vpi.kpi.ua/article/view/36485.pdf>
2. Демченко М. Національне питання та пролетаріят. Харків: ДВУ, 1930. 109 с.
3. Держархів Донецької області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 829. 16 Арк.
4. Колястрок О.А. Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки XX ст.) : дис. ... канд. іст. Наук : 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. Київ, 2003. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/23384.html>.
5. Мартинчук І.І. Етнокультурні процеси в Донбасі у 1920–30-ті рр. *Нові сторінки історії Донбасу* : зб. ст. Кн. 26. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. С. 167–178.
6. Німці в Україні 20–30-ті рр. XX ст. : збірник документів державних архівів України / упоряд.: Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко. Київ : Друкарня Інст. історії України АН України, 1994. 244 с.
7. Ряппо Я.П. Народня освіта на Україні за 10 років революції. Харків : ДВУ, 1927. 23 с.
8. Ряппо Я.П. Очередные задачи народного просвещения. *Радянська школа*. 1927. № 4–5. С. 3.
9. Ульянова К.М. Українізаційні тенденції друкованої преси Луганщини 20–30-х рр. XX ст.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф-413. Оп. 1. Спр. 192. 96 Арк.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф-413. Оп. 1, Спр. 370. 75 Арк.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф-413. Оп. 1. Спр. 376. 82 Арк.

13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф-166. Оп. 6. Спр. 973. 70 Арк.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф-1, Оп. 20. Спр. 96. 27 Арк.
15. Якубова Л.Д. Етнічні меншини в суспільно-політичному та культурному житті УСРР. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2006. 507 с.
16. Якубова Л.Д. Етнонаціональна історія Донбасу: тенденції, суперечності, перспективи в світлі сучасного етапу українського націотворення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. 109 с.

Martinchuk I.I. PUBLISHING ACTIVITY IN THE LANGUAGES OF NATIONAL MINORITIES OF DONBAS AS A REFLECTION OF THE POLICY OF KORENIZATSIYA

The article provides a comprehensive analysis of the priority areas, achievements, and failures of publishing in the languages of national minorities of Donbas in the context of the Bolshevik policy of indigenization. The tasks and content of publishing activity in the languages of the national minorities of Donbas in the 1920s and 1930s are revealed based on a large amount of factual material. The primary task of the printed press is to conduct political education, the formation of Soviet consciousness in a polyethnic environment, especially among young people. Books and printed publications are becoming an important component of national and cultural construction, ideological weapons in the education of active citizens. Undoubtedly, in the 1920s and early 1930s, publishing activities, the increase in publications in national minority languages, contributed to the rise of cultural life, and literary circles at publishing houses became centers for the revival of the national language and a new cohort of national artists. Despite significant distortions, the politicization of cultural and educational processes, the work carried out can be assessed as laying the foundation for further cultural transformations in the region, the growth of socio-political activity of the population.

The research led us to conclusions on the real consequences of publishing activities in the context of the policy of korenizatsiya, the degree of its compliance with the interests of national minorities at a certain stage and in terms of perspective. We believe that the main feature of the publishing houses was their excessive politicization, the establishment of restrictions on amateur activities. The Bolsheviks did not intend to let go of the national democratic movement and gradually subordinated it to narrow-class interests. Continuous politicization, restriction of press freedom, ignoring national traditions led to the deformation of the spiritual life, widening the gap between the official government and national minorities.

Key words: korenizatsiya, national minorities, publishing, national culture, Donbas.